

S Z E M L E

Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. (Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából, szerkeszti: Csúry Bálint — 1. sz. Debrecen, 1935. 73 l.)

Rokonértelműeknek azokat a szavakat vagy kifejezéseket nevezzük, melyek — tartalmuknak egy közös uralkodó jegyénél fogva — az uralkodó jegy jelentésében az értelem megzavarása nélkül felcserélhetők egymással. E felcseréléssel azonban a jelentésnek más és más árnyalatai emelkednek ki az új szóval új hangulati elem lép előtérbe. Így pl. az *öreg ember* és *vén ember* jelzős kifejezésekben mindkét jelző 'idős, koros' értelmű, de a *vén* mégis valamivel idősebbet jelent s ennek a jelzőnek erősebb a kellemetlen hangulata. A rokonértelmű szók használatában tehát fontos a megfelelő szó kiválasztása s ezért csak egy nyelvközösség nyelvkincsén belül szokás rokonértelmű szókról beszélni s itt is elsősorban szinkronikus szempontból: azaz a nyelvtudatban egyidejűleg meglevő vagy szerepelhető szók szempontjából. De ha a rokonértelmű szókat nemcsak a használat szempontjából vizsgáljuk, hanem mint létező nyelvi jelenséget tekintjük, akkor helyénvaló a diachronikus (történeti) vizsgálat is: kutathatjuk e szók jelentésbeli (és hangulati) viszonyának kialakulását, a nyelvtörténetben való sorsát, sőt a rokonértelműség megszűnését is. A szerző csak az első problémával, a rokonértelmű szók keletkezésének kérdésével foglalkozik.

A rokonértelmű szók eredetének vizsgálatában meg kell különböztetnünk a rokonértelműségnek (synonymiának) és maguknak a rokonértelmű szóknak (synonymáknak) eredetét. Ha pl. valamely nyelvjárásban a *bab* és *borsó* rokonértelmű szókból megállapítjuk, hogy a *bab* szláv, a *borsó* pedig török eredetű (< szl. *bobъ*, bolg. tör. **burš'ay*) s mindkét szó már eredetileg is bizonyos hüvelyesféléet jelentett, ezzel megfeleltünk a rokonértelmű szók eredetének kérdésére, de nem magyaráztuk meg a rokonértelműség kialakulását: ennek magyarázatát a kétféle szót használó s eredetileg külön-külön nyelvközösségbe tartozó beszélők nyelvi érintkezésében kell látnunk.

A rokonértelműség (synonymia) kialakulásának elengedhetetlen nyelvi feltétele, hogy rokon értelemmel bíró különböző elnevezések valamely nyelvközösség nyelvében egyidejűleg létezzenek. A *bab* és *borsó* szók megléte pl. szükséges a rokonértelműséghez, de a szl. *bobъ* és a bolg. tör. **burš'ay* még nem rokonértelmű szók, csak a magyar nyelvben lettek azzá e két elnevezés összetalálkozásával. A rokonértelműség kialakulásának

vizsgálatában, tehát igen fontos annak megállapítása, hogy hogyan jöhetnek létre valamely nyelvközösségben eredetük és alakjuk szempontjából egymástól különböző, de értelem szerint rokon elnevezések, kifejezések s hogy melyek azok a tárgyi és lelki tényezők, amelyek elősegítik s szükségessé teszik ilyen elnevezések, kifejezések keletkezését.

A rokonértelműség kialakulásának módjait két csoportban foglalhatjuk össze a szerint, hogy a különböző elnevezések már a találkozás pillanatában is rokonértelműek, vagy később lesznek azzá. Az előbbi esetet röviden szinonimák találkozásának, az utóbbit pedig szinonymia kialakulásának nevezhetjük.

A szinonimák találkozásánál egy már meglevő elnevezéshez rokonértelmű új elnevezést alkotnak a beszélők vagy más nyelvből ill. nyelvrétegből rokonértelmű elnevezést kölcsönöznek. Újabb és újabb elnevezések alkotásának eredményei pl. az 'est' fogalmának megjelölésére a következő rokonértelmű szók: *alkonyat*, (*alkony*), *barnulat*, *este*, *esthomály*, *esti szürkület*, *napeste*, *nüplemente*, *napnyugta*, *napszállat*, *szürkület*, *szürkület* stb. Ugyanazon jelentéscsoportba tartozó szinonimák egy része gyakran új elnevezés alkotásának, más része pedig már meglevő elnevezések átvételének (kölcsönzésének) eredménye, így pl. a 'földműves' szinonimái közül a *szántó-vető*, *termelő*, *gazdálkodó*, *gazdaember*, *földműves*, *földművelő* stb. magyar szóalkotás eredményei, a *gazda*, *paraszt* pedig szláv jövevényszavak. Az elnevezések átvételének (kölcsönzésének) feltétele az átvevő és átadó nyelv (nyelvréteg) szinkronikus érintkezése, ezért leggyakoribb esetei a nyelvjárásoknak egymástól való kölcsönzései, a nyelvjárásoknak az irodalmi és köznyelvből s ezeknek a nyelvjárásokból való átvételei, végül az egyidejűleg érintkező idegen nyelveknek egymástól való kölcsönzései. A nyelvjárásoknak egymástól való kölcsönzései nálunk ugyan még nem tisztázhatók, mert hiányzanak hozzá a szóföldrajzi kutatások, de azért valószínű, hogy a *köröszet*, *kepe*, *krumpli*, *kolompér*-féle ugyanazon nyelvjárásban előforduló szópárok ilyen kölcsönzésre vezethetők vissza. Az irodalmi és köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatása is eredményezhet rokonértelműséget a népnyelvben, pl. *bab*—*borsó* (a *bab* Somogyban újabb átvétel a köznyelvből s még ma is „uras“ szó) stb. Az irodalmi és köznyelv a népnyelvből kapta a *ver* szinonimái közül a *páhol*, *paskol* igéket. Az idegen nyelvből való kölcsönzések csak abban az esetben járnak rokonértelműséggel, ha az átvevő nyelv ismert fogalmak elnevezését veszi át az átadótól, pl. a magy. *rakás*, *nyáj* szavak mellé átvettük a szláv eredetű *garmada*, *csorda* szókat, a magy. *balta*, *negyed* mellé a német eredetű *bárd*, *fértály*, a magy. *jog*, *levegő* mellé a latin eredetű *juss*, *ájér*, a nő, *unalmas* mellé a francia eredetű *dáma*, *fád* stb. szókat.¹ Ezzel szemben igen ritkák s csak egyes

írókra szorítkoznak a régi nyelvből való átvételek, mivel a régi nyelvvel való synchronikus érintkezés csak olvasás útján s így is csak egyes egyének számára jelent lehetőséget. Az irodalmi nyelvben, köznyelvben vagy a népi nyelvben a régi nyelv szavai a felújító és forgalomba hozó írók közvetítésével, tehát szintén synchronikus érintkezés útján jutnak el. Az *év* szó pl. úgy lett az *esztendő* szinonimája, hogy Baróti Szabó Dávid felújította s a nyelvújítás írói elterjesztették.

A *synonymia* kialakulása, azaz a különböző jelentéscsoportokba tartozó elnevezések rokonértelművé (synonymává) való fejlődése rendszerint lassú fokozatos *convergens* jelentésváltozás eredménye. Az *óv* igének ma pl. a *vigyáz* és *őriz*, szinonimái, de a nyelvemlékek korában még nem voltak azok, mert a *vigyáz* eredetileg azt jelentette 'virraszt, ébren van', az *őriz* pedig 'szemmel tart' jelentésben járta a régi magyar nyelvben. De mivel a 'virraszt' és 'szemmel tart' jelentés amúgy is közel volt a 'véd' jelentéshez, a *vigyáz* és *őriz* szavak jelentése lassanként eltolódott ebben az irányban s mindkét szó az *óv* szinonimájává lett.

Szórványosan *divergens* alakfejlődés útján is keletkeztethet *synonymia*. A hazai ném. *krumpirn* alakból pl. egyrészt *krumpli* lett a magyarban, másrészt pedig *kolompér*. Ezek eredetileg csak alakváltozatok voltak, de mivel a beszélők két különböző szónak érzik, ma már szinonimáknak kell tartanunk őket.²

A tárgyi tényezők közül a tárgyközelségnek van közvetett szerepe a rokonértelműség kialakulásában. A tárgyközelség irányító szerepén azt értjük, hogy a beszélőkhöz közelálló tárgyak a gyakori érintkezés következtében szinte irányítólag hatnak a beszélőre: kényszerítik a fokozottabb megkülönböztetésre.³ Ez persze paradoxonként hangzik, hogy a megkülönbözte-

¹ Új fogalmak elnevezésének átvétele rendszerint nem jár rokonértelműséggel, de utólag ilyenek is szerepelhetnek szinonimákként, ha az átvévő nyelvben később purizmus által új szót alkotnak az illető fogalom megnevezésére, vagy valamilyen más úton — esetleg újabb átvétel útján — új elnevezéshez jutnak. A *kalendárium* szó pl. az átvétel idejében valószínűleg *synonyma* nélkül való új elnevezés volt a magyar nyelvben (< lat. *calendārium*) de a nyelvújítás óta a Bartzafalvi-alkotta *naptár* szinonimájának érezzük. A latin eredetű *ceruza* a német eredetű *plajbász* szinonimája, a szláv eredetű *kádár* a német eredetű *pintér*-é stb.

² A *divergens* alakfejlődés azonban túl is mehet a rokonértelműségen s ilyenkor teljesen elszakadhat a két szó egymástól. A *vörös* 'rot' és *vér* 'blutig' szók eredetileg alakváltozatok voltak: előbbi a régibb **vēri*, utóbbi az újabb *vēr* alakú alapszóból való -s képzős származék s ma már semmiféle kapcsolatot sem érez a nyelvrészek köztük. A moldvai csángó nyelvjárásban *rākász* 'Haufen', *rakász* 'das Legen, das Setzen' jelentésben fordul elő: itt talán még rokonértelműnek érzik e szókat, de lehet, hogy már nem érzik annak.

³ A tanulmány szerzője ezt a jelenséget a megkülönböztetésről nem egészen helyesen egyénítésnek nevezi.

tésnek is szerepe van a rokonértelműség kialakulásában, de a megoldása egyszerű: a megkülönböztetés a kifejezések gazdagságához vezet, ez pedig az összefoglaló szemlélet kialakulásával rokonértelműséghez. A *bika*, *tehén*, *borjú*, *üsző*, *tinó*, *ökör* elnevezések az állattenyésztő számára pl. nem rokonértelmű szók, mert egyik sem cserélhető fel a másikkal, a legtöbb városi ember számára azonban — a tárgyközelség hiánya miatt — ezek már igen gyakran felcserélhetők, azaz rokonértelmű szók. A tárgyközelség irányító szerepe tehát csak közvetett módon, bizonyos irányú kifejezésbeli gazdagságra való serkentés útján vezet rokonértelműséghez.

A rokonértelmű szók keletkezését kiváltó lelki tényezők egyrészt értelmi, másrészt érzelmi természetűek.

Az értelmi tényezők közül legfontosabb a szemlélet különbözősége. Ez azt jelenti, hogy más-más szemlélő a tárgynak más-más jellemző tulajdonságát emeli ki. Ez közvetlenül olyankor idéz elő rokonértelműséget, ha egy szűkebb nyelvközösségen belül a különböző szemlélők tárgy- v. fogalommegnevezése e különböző jellemző tulajdonságok alapján történik. Közvetlenül persze kevés rokonértelmű szópár keletkezése vezethető vissza a különböző szemléletre, mert a szűkebb nyelvközösség tagjainak gyakori érintkezése bizonyos mértékig ellenáll az egyéni névadásoknak. Ilyen példákat csak keletkezésük pillanatában ragadhatunk meg az élő nyelvjárások tanulmányozásával. Közvetve azonban igen sok rokonértelmű szó keletkezése vezethető vissza a szemlélet különbözőségére. A közvetítés kétféle módon történhetik: más nyelvjárásból (nyelvből) való kölcsönzéssel vagy convergens jelentésváltozással. A 'felserdült, férjhezmenésre meg' érett lány' megnevezései közül a *hajadon*, *szűz*, *nagylány*, *eladó lány*, *kisasszony* pl. bizonyonnyal nem egy szűkebb nyelvközösségen belül közvetlen szemlélet alapján lettek rokonértelmű szókká, de végeredményben (közvetve) kétségtelenül a szemlélet különbözőségére vezethetők vissza: a *hajadon* elnevezés abból a szemléletből keletkezett, hogy a felserdült lányok még bekötetlen, hajadon fővel járnak, a férjhez menés után az asszonyok már bekötik fejüket; a *szűz* szó a lány érintetlenségére vonatkozik; a *nagylány* alakban a kislánnyal való összehasonlítás viszony szemlélete tükröződik; az *eladó lány* kifejezés a feleségvásárlás idejének szemléletére utal; a *kisasszony* a nagyasszonnyal való szembeállítás viszony szemléletén alapul. A convergens jelentésváltozásnak különösen a lelki életre vonatkozó kifejezéseknél van szerepe. Itt azzal az érdekes jelenséggel állunk szemben, hogy a kifejezések keletkezésében a szemlélet különbözősége, a jelentésváltozásban pedig a viszony szemlélet hasonlósága tükröződik. Jól megfigyelhető ez pl. a *pöffeszkedő*, *felfuvalkodott*, *peckes*, *gőgös* (= 'nagy gégejű; aki kitolja a gégejét') kifejezéseken.

Az érzelmi tényezőknek a szó- és kifejezéshangulat

juttat szerepet a rokonértelmű szók keletkezésében. A kellemetlen hangulat bizonyos kifejezésektől, szóktól távoltartja a beszélőt s ha e szók, kifejezések az egész nyelvközösségben kellemetlen érzelmeket keltenek, az ú. n. tabutilalom alá kerülnek s a beszélőknek kellemetlen hangulattal nem rendelkező vagy éppen kellemes hangulatot keltő új szókat, kifejezéseket kell keresniök a régiak helyébe (eufemizmus). Mivel pedig a beszélők több irányban keresnek és találnak új elnevezéseket, közvetve a tabutilalom, ill. az eufemizmus is rokonértelműséghez vezethet. Ilyen módon azonban csak meghatározott fogalmi körökben gyarapodhatnak a nyelv synonymákkal, t. i. azokban, amelyek tabutilalom alatt állnak; primitív műveltségi fokon bizonyos szellemek, állatok, állapotok, cselekvések; magasabb műveltségi fokon a halál, emberi hibák (testi fogyatkozások, szellemi fogyatékosságok, erkölcsi vétségek), bizonyos testrészek, ruhadarabok s az ember animális életéhez tartozó tevékenységek és folyamatok megnevezésében. Így jutott a terhesség pl. *más állapot, áldott állapot* megnevezésekhez s az ilyen állapotban levő nő a *várandós, anyai örömeinek néz elébe, szíve alatt hordja magzatát* kifejezésekhez.

Míg a kellemetlen hangulat negative s kerülő úton, azaz e hangulatot hordozó megszokott kifejezések kerülésével vezet új kifejezésekhez s közvetve rokonértelműséghez, addig a kellemes érzelem pozitíve juttatja ugyanbda a beszélőket: a beszélők másokkal is éreztetni akarják kellemes lelkiállapotukat s színes, szemléletes kifejezéseket keresnek, hogy azzal kedveskedjenek környezetüknek. Leggyakrabban a meghatottság és tréfálkozás vezetnek így új kifejezésekhez s közvetve rokonértelműséghez, de utóbbihoz a gúny is társulhat. A *rózsám, violám, gyöngyvirágom, galambom, gerlicém, csillagom, bálványom, angyalom*-féle becézetések a meghatottságból, a *békanyúzó* (zsebkés), *mennyei kakas* (kántor), *dögönbőgő* (temetésre járó énekes diák)-félék a tréfálkozó hajlamból, a vénasszonynak *vénzatyor, véncsoroszlya, vénlőcs, vénlajtorka*-féle elnevezései a gúnyolódó hajlamból magyarázhatók meg.

Részletesebben ismertettük a rokonértelmű szavak keletkezésének problémáját, mert nyelvészeti irodalmunkban nem foglalkoztak eddig történeti szempontból az ilyen szavakkal s mert áttekinthető összefoglalást akartunk adni a felmerült kérdésekről. A szerző ugyanis megelégedett a keletkezés egyes mozzanatainak megállapításával,⁴ de azzal nem törődött, hogy ezek hogyan viszonylanak egymáshoz. Ezért zavarosnak tűnik fel e nagy szorgalommal megírt tanulmány. Példáit sem válogatta meg szigorú

⁴ A szerző szerint e mozzanatok a következők: A szemlélet különbözősége, egyénítés [nálunk: tárgyközelség], eufemizmus, színes és szemléletes kifejezések keresése, különböző nyelvrétegekből való kölcsönzés, jelentésváltozás. Nem említi a divergens alakfejlődés szerepét.

kritikával s a lényeg így mindúntalan kisiklik az olvasó kezei közül. Pedig elsősorban a példaanyag összehordásával végzett igen fontos munkát a tanulmány írója, mert elméleti megállapításai tulajdonképpen csak részletesebb kifejezései azoknak az elveknek, amelyeket egyes nyelvészek itt-ott már érintettek. Történeti jelentéstanunknak még így is határozott nyeresége e tanulmány, de még értékesebb lenne, ha a példaanyag csoportosításában és az elvek kidolgozásában alaposabb rendszerezést végzett volna a szerző.

Kelemen József.

Belitzky János: A magyar törzsek és nemzetségek vándorlása. A bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. V. 1935, 53–83.

Belitzky a magyar törzsek vándorlásának igen nehéz kérdését kísérli dolgozatában megoldani Hóman Bálint és Karácsonyi János szempontjainak összehangolása révén. Csakhogy a tervéből a kivitelnél összezavarás lett, úgyhogy eredményei a legkevésbé sem elégíthetnek ki bennünket. Ezt már a dolgozatához mellékelt színes térkép vázlat is elárulja. Ez ugyanis tele van árkon-bokron át vezető négy színű szarkalábakkal, amely vonalak a törzsek vándorlási irányát volnának hivatva jelezni. Vagyis szerzőnk a földrajzi körülményekkel egyáltalán nem törődik. A Megyer törzs szállásterülete például szerint a Dunától a Rábáig terjedt, pedig a közben lévő nagy kiterjedésű erdőség a Rába vidékét a középső Duna mellékétől teljesen elválasztotta. Elméletileg tudja ugyan szerzőnk Karácsonyi nyomán, hogy valamely törzs szállásterületét csak olyan vidékre helyezhetjük, ahol az illető törzs neve helynévként nem fordul elő, a gyakorlatban azonban például a Kér törzs szállásterületét kiterjeszti Sopronmegyére is, annak ellenére, hogy ott a Kér név helynévként előfordul, de ugyanígy jár el a Megyer törzs szállásterületének kijelölésénél is. — Szerinte a törzsek vándorlása úgy történt, hogy azok egymást nyomva, szorítva haladtak előre, pedig hitelesen tudjuk, hogy a magyarságnak a honfoglalás korában már egységes erős szervezete volt. — Hóman egy megjegyzése nyomán az egykori törzsi szállásterületeket a mai magyar nyelvjárásokkal szeretné kapcsolatba hozni. Ez azonban ismét csak illúzió, mert hisz a mai magyar nyelvjárások mind csak a középkor óta alakultak ki.

—r—n

Kérdések

91. kérdés. A 'hátgerinc' megjelölésére milyen szó használatos? A *gerinc* és alakváltozatai (*girinc*, *girce*, *gircs*) használatosak-e és mi a jelentésük?

92. kérdés. Hol és milyen jelentésben használatosak a *gorc*, *goronc*, *gorond*, *görc*, *görü* szavak?

93. kérdés. A *firkál* szót milyen jelentésben használja a nép? Van-e e szónak 'kapar, dözsöl' jelentése?